

INNHold

«vel fremme i Norge»	13
Innledning	15
Å skrive om en «ukjent familie»	18
Familienettverk og andre nettverk	18
Betegnelsen «jøde»	19
Struktur og bruk av navn	20
Königshütte	21
Et jodisk samfunn i støpeskjeen	23
Antisemittisme og østjoder	27
Utdanning i Preussen	29
Keiserfamilien	32
Frivillig militærtjeneste	33
München	35
Berlin	41
Yrkesmønster	44
Ekteskap	46
Hansaviertel	47
Verdenskrig	51

Weimarrepublikken	55
Familiesamhold	59
Konjunktursvingninger	63
Jødisk organisasjonsliv	66
Oppvekst	69
Synagogen	72
Utdanningen til Anneliese og Fritz	73
NSDAPs framvekst	77
Januar 1933	80
 Avskjedigelse	 83
«Arierbevis»	86
Respons og selvhjelp	92
Å komme seg vekk jo før, jo heller	95
Walter Weigert i Hamburg	99
 Hamburg	 103
Harvestehude	109
Fortsatt skolegang i Berlin	114
Altona	117
Nürnberglovene og de olympiske leker	118
Året 1937	120
 Nach Palästina	 123
Reisen til Palestina	128
Valutakontoret	131
Paul drar til Palestina	133
Opprør	138
En ny reise til Palestina	141
 Danmark	 143
Hechaluz	144
Landvæsenselever	146
Herringløse	149

Nye reisekomplikasjoner	156
Et kolli flyttegods til Palestina	159
Sølvbryllupsfeiring i Travemünde	162
 Avvikling	 165
Max Warburg forlater Tyskland	170
Driften av Weigerts fabrikk	171
Mistanke om uregelmessigheter	173
 Kristallnacht	 177
Sachsenhausen	182
Jødeforfølgelsene intensiveres	187
Anneliese i Berlin	190
 Flyktninger?	 193
USA som en mulighet?	197
Utvandringspress	200
Koordinering og ytterligere forgang i utvandringen	202
Venner og slektninger drar	203
New Zealand, Nederland	207
... og Canada	209
 «Kan dette ordnes?»	 211
Norge blir et alternativ	214
Forberedelser i Hamburg	223
Sentralpasskontoret bestemmer seg	229
Pengeoverføring til Fritz	232
 «... om ikke noe kommer i veien i siste øyeblikk»	 235
Nye framstøt i Norge og andre steder	238
Alternativet Storbritannia	241
Krigsutbrudd	245
Fastlåst søknadsprosess	250
Endelig til Norge	251

Bergen	255
Ny hjemby	260
Alarmerende nyheter	265
Krigen kommer til Norge	267
Ulven fangeleir	271
Alene i Bergen	274
Mer byråkrati i Tyskland	277
Året 1941	277
 Paul	 283
Oktober 1942	289
Forsøk på løslatelse	294
«fraværende»	297
 Alice	 301
Ny massearrestasjon	304
Alice blir arrestert	311
Transport til Auschwitz	314
Maja Schulze	319
 Anneliese	 321
Neuendorf	323
21 måneder i Auschwitz	329
Dødsmarsjer	331
Frigjøring	334
Sveits	335
Forsøk på å spore opp Paul og Alice	337
 Restitusjon og oppreisning	 341
Tilbakeføring av verdier i Norge	343
Vest-Tyskland	346
Restitusjonsoppgjøret i Norge	349

I ettertid	351
Familien Borinski i historiografien	361
Etterord	375
Takk	377
Slektstre	380
Ordforklaringer	383
Kart	387
Noter	391
Litteratur og kilder	423
Register	439

INNLEDNING

Klokken seks om kvelden hver 26. november samles mellom hundre og tre hundre personer seg i strøket Møhlenpris i Bergen. Da går et fakkeltog til minne om elleve av strøkets innbyggere som ble drept i holocaust. De hadde bodd der bare en kort stund og hadde vidt forskjellig bakgrunn. De var ikke en del av et lokalt sammenveiset jødisk miljø. Det de hadde til felles, var at de ble deportert til Auschwitz og døde der. Siden har det blitt lagt ned *snublesteiner* ved adressene hvor de bodde. Navnene deres står innskrevet på et lokalt minnesmerke.

To av de elleve var Paul og Alice Borinski. Tilfeldigheter hadde i 1940 brakt dem til byen mellom de sju fjell. Ti år tidligere ville det vært utenkelig at ekteparet en gang i framtiden skulle bo i Bergen. Gapet mellom livet de den gang levde i millionbyen Berlin, og en tilværelse i Norges nest største by med sine rundt hundre tusen innbyggere, kunne neppe ha vært større. Paul og Alices datter Anneliese ble værende i Tyskland og overlevde Auschwitz. Sønnen Fritz kom seg til Palestina i 1938, som nittenåring. I lang tid hadde ekteparets etterkommere i Israel ingen anelse om at fremmede personer – flere hundre mil unna – år etter år mintes og fortalte om besteforeldrene de selv aldri møtte og visste lite om.

Det er livet og skjebnen til Paul (født 1881), Alice (1892), Anneliese (1914) og Fritz (1919) denne boken rekonstruerer og gjør deg som leser kjent med. Perioden som omtales, strekker seg fra slutten

av 1800-tallet til utgangen av annen verdenskrig og noe inn i etterkrigstiden. Familien Borinskis historie er én av mange tysk-jødiske familiehistorier fra denne tiden. Hvorfor akkurat denne familien er valgt som «case» og som en rød tråd for en bok, skyldes det uvanlige omfanget og mangfoldet av kildemateriale knyttet til disse personene. Livsløpet deres berørte en lang rekke forhold og steder som samlet sett kan gi ny og nyansert kunnskap om og nye perspektiver på tyske jøders liv, virke og anstrengelser i den aktuelle perioden. At ekteparet Borinski en kort periode bodde i forfatterens hjemby Bergen, har selvsagt også hatt betydning for valget.

Boken følger to innfallsvinkler som henger tett sammen. For det første gir den leseren et innblikk i den tyske og etter hvert norske politiske, kulturelle, sosiale og økonomiske samtiden familien Borinski var en del av, og som var med å forme tilværelsen deres. Særegenheter ved tyske jøders historie vil på denne måten bli belyst. For det andre forteller boken den spesifikke historien om familien Borinski. Handlingen tar for seg én bestemt «ukjent» middelklassefamilie. Forholdene ved de ulike stedene Paul, Alice, Anneliese og Fritz oppholdt seg, undersøkes. Underveis drar boken veksler på og ser på hvordan familiens historie passer inn i den generelle historien om tyske jøder i perioden som omtales. Hovedtemaene omfatter det som kan forventes av en persons liv: oppvekstvilkår, utdanning, yrkes- og bosettingsmønster, vennskap og familieliv, men også relasjonen til omgivelsene, til jødiske menigheter og organisasjoner og annet.

Etter at Hitler kom til makten i 1933, retter boken søkelyset mot måten tyske jøder og samfunnet rundt responderte på. Den undersøker hvilke muligheter og handlingsrom tyske jøder hadde, og tar for seg hvordan enkeltpersoner, organisasjoner, presse og andre aktører tilpasset overgangen fra en «normalsituasjon» til frambruddet av en forfølgelse som kom brått og var uberegnelig. Plutselig ble framtidsmulighetene innskrenket på en drastisk måte. Videre ser boken på hvilke muligheter tyske jøder hadde til å forlate Tyskland, hvilke hindringer de møtte på veien – og hva som holdt dem tilbake. Den følger tett Paul og Alices vei til Norge og Bergen, hvilke lokalsamfunn

de møte, og hvilke særegenheter de stod overfor som tyske jøder under tysk okkupasjon. Her er det viktig å se på hvordan Paul og Alices tid i Norge passer inn i historien om det norske holocaust: om de som tyske jøder ble behandlet annerledes enn andre jøder – og om det var lokale forskjeller.

Familien Borinski representerer et perspektiv som iallfall i den norske litteraturen er lite utforsket, nemlig jødisk historie og holocaust i Norge sett fra perspektivet til tyske jøder. Allerede under arbeidet med det norske firebinds minneskriftet *Våre falne* (1949–51), med små biografier over alle «landsmenn» som mistet livet under krigen, ble ingen av de deporterte jødene som kom fra det som var Tyskland før mars 1938 og som bodde i Norge uten norsk statsborgerskap, tatt med.² Redaksjonen hentet inn informasjon om dem. De var alle blitt statsløse, og fra et norsk perspektiv ble de ikke regnet som «våre falne». Redaksjonen var imidlertid ikke konsekvent, for andre statsløse ble tatt med. Senere har tyske jøder kommet på minnesmerker og lister over «norske holocaustofre». Heller ikke deporterte jøder fra Norge som hadde kommet fra områdene Hitler annekterte i 1938 og 1939, kom med i *Våre falne*.

Lite er blitt skrevet om hvordan migrasjonsprosessene for tyske jøder som kom til Norge etter 1933, faktisk foregikk, og om hvordan disse personene levde både før og under Hitlers regime. Den norske litteraturen har for det meste tatt for seg jøder med familierøtter i Tsar-Russland, og som hadde hatt familie i Norge i flere tiår. Det henger nok mye sammen med at de fleste jøder som var i Norge før krigen, hadde sin bakgrunn i nettopp Tsar-Russland. Når det gjelder jøder som kom til Norge i 1930-årene, har det hovedsakelig dreid seg om flyktninger fra Østerrike og Tsjekkoslovakia.³ Tyske jøders utgangspunkt og erfaringer skiller seg vesentlig ut fra jøder som over lengre tid hadde bodd i Norge, eller som kom til Norge fra andre steder i slutten av 1930-årene. Tyske jøder og jøder med røtter i Tsar-Russland var ikke en del av en felles historie.

Også i den internasjonale litteraturen er det sider ved tysk-jødisk historie som er mangelfull eller lite utforsket. Kanskje gjelder det

spesielt også her et systematisk dypdykk i hvordan migrasjonsprosessen i 1930-årene faktisk foregikk, og da ikke minst til Palestina og til land i periferien – slik som Norge. Boken tar sikte på å fylle noen av hullene i historiografien.

Å skrive om en «ukjent familie»

Å skrive om én bestemt «ordinær» og «ukjent» familie har både sine styrker og sine svakheter. En tilnærming der én familie eller enkelte individer følges «fra vugge til grav», kan gi andre perspektiver og annen kunnskap enn framstillinger der temaet i seg selv er det bærende element, og hvor bruddstykker fra ulike enkeltpersoners livsløp brukes som eksempler eller for å underbygge argumenter. Mulighetene som gis ved å følge én families livsløp på et mikronivå, har en verdi i seg selv. Det åpner for innsikt i hva én familie opplevde gjennom et livsløp med store og ekstreme samfunnsendringer, og lar oss se erfaringene i sammenheng over tid.

Samtidig vil det nødvendigvis være vesentlige hull i fortellingen. Ikke bare fordi det kan variere stort hvor mye en person etterlater seg av spor, og eventuelt lenge etter sin død, men også fordi store mengder offentlige arkiv – spesielt i Tyskland – som normalt ville blitt bevart, gikk tapt under krigen og i tiden etterpå. For å kunne rekonstruere familien Borinskis liv, virke og anstrengelser er det viktig å støtte seg til kilder som kan si noe om hva familien *må ha* opplevd. I flere sammenhenger er det på sin plass å sannsynliggjøre eller anta. Når slike «tenkte situasjoner» er nødvendig, framkommer det tydelig av teksten.

Å skrive om enkeltindivider innebærer også en stadig overveielse av hva som er vesentlig og relevant for det man ønsker å formidle. Som oftest byr det på etiske problemstillinger og vurderinger rundt personopplysninger og, i noen sammenhenger, bruk av navn.

Familienettverk og andre nettverk

Store deler av boken dreier seg om å kartlegge og identifisere ulike nettverk familien var en del av, altså hvem familien Borinski hadde

omgang med. Deler av den utvidede familien har en sentral plass i boken. Det samme har venner, naboer og kolleger. Denne tilnærmingen er avgjørende for å forstå hvordan nettverkene ble brukt og pleid, men også for å se hvordan familien Borinskis historie skilte seg ut fra eller hadde likhetstrekk med det som er kjent om tyske jøder fra før. Blant de andre som har en viktig plass i fortellingen, må nevnes Pauls venn og kollega Walter Weigert, familien Warburg i Hamburg, som familien Borinski på ulike måter hadde forbindelser til, familien Putziger, som var naboer i Berlin, samt kolleger i Berlin og Hamburg, Pauls arbeidsgiver Iacob Blaauw Fleischer og Alices venninne Maja Schulze i Bergen. Alle bidro i ulik grad til å påvirke familiens liv, virke og anstrengelser.

Nettverkstilnærmingen innebærer også å kartlegge hvem som påvirket livet til familien Borinski på ekstremt vis – ved å arrestere dem og inndra deres eiendeler. Den ser på hvilke handlingsrom de hadde og hvilke beslutninger som ble tatt.

Betegnelsen «jøde»

Hver 26. november og 27. januar minnes man 734 jøder som ble deportert fra Norge og mistet livet under krigen.⁴ Hadde man kunnet spørre offrene selv, ville antallet *jøder* trolig ha vært lavere. Ikke alle de 734 identifiserte seg som jøder, men uansett var alle ofre for nasjonalsosialistenes jødeforfølgelser. Hva som legges til grunn for å være en jøde, og hvem som anser seg selv som jøde, har variert over tid. Praktisering av jødedom kan ha ulikt innhold og ulik mening – avhengig av hvem man spør. Før 1933 viste offisielle tall på jøder i Tyskland til medlemmer av jødiske menigheter, og innbefattet ikke de etter hvert mange som hadde meldt seg ut. Fra 1933 ble personer i Tyskland og de tyskkontrollerte områdene først og fremst regnet som jøder ut fra avstamning, uavhengig av om de var medlem av jødiske menigheter eller ikke. En slik tenkemåte er fortsatt vanlig i dag. Teksten forholder seg generelt til offisielle tall på jøder, med mindre annet er spesifisert.

Struktur og bruk av navn

Bokens kapitler følger familien Borinski stort sett kronologisk, for det meste inndelt etter de ulike stedene de befant seg. I teksten vil Paul og Alice og barna Anneliese og Fritz bli omtalt med fornavn, øvrige personer i hovedsak med etternavn. Stedsnavn brukes som hovedregel slik de var på det aktuelle tidspunktet. For å unngå forveksling mellom første og annen verdenskrig, vises det også til første verdenskrig *før* 1939. Norske, svenske og danske sitat er gjengitt ordrett fra originalkilden.